

Pálfalvi Lajos

Egy costaguanai emigráns a nagy elődről

A lengyel emigráns irodalom bővelkedik különös sorsú nagy egyéniségekben és tehetségekben. Legkiemelkedőbb képviselői izgalmas párbeszédet folytattak a mickiewiczzi Nagy Emigráció hagyományával, a lengyel romantikával, ezt értékelték át a XX. századi történelmi tapasztalatok birtokában és a XX. századi világirodalom ismeretében. Összeegyeztethetetlennek látszó világok hatottak rájuk, időnként nemcsak arra törekedtek, hogy lerombolják a lengyelség elavult formáit, hanem az is megkísértette őket, hogy kiszakítsák műveiket a lengyel irodalom történetfilozófiai természetű allúziórendszeréből, amely Lengyelországon kívül mindenhol felfejthetetlen. Már csak azért is, mert Conradnak ez annak idején tökéletesen sikerült. Igaz, ez nyelvcserevel együtt történt, így nemcsak az országból, hanem az irodalmából is távozott.

Mit jelent Conrad a lengyeleknek? Mi került bele lengyelségéből az életművébe, amely az angol irodalmi kánonba tartozik? Van-e itt más is, mint az életrajzi okokkal oly könnyen magyarázható oroszellenesség? Egy felkészült zenekritikus könnyen azonosítja a szláv világból érkezett nagyságok műveiben található hazai motívumokat, de egy angol anyanyelvű irodalomtörténész mit sejthet meg az angol irodalmon kívüli mélyebb összefüggésekből? Egyáltalán érdemes-e ilyeneket keresni, vagy ez csak néhány lengyel mániája?

Egy hazai kortárs pozitivistá író, Eliza Orzeszkowa hazaárulónak nevezte Conradot, de a lengyel irodalom modernista fordulata hamarosan érvénytelenítette az esztétikai igénytelenséggel együttjáró utilitarista szemléletet, és megindult Conrad lengyelországi karrierje. Hamar hozzáférhetővé vált az életmű, kiváló fordításban. Néhány évtizeddel később, a második világháború idején a conradi hősök nagy tragikus erkölcsi konfliktusai érdekelték a legjobban a Honi Hadseregben harcoló nemzedéket és az olyan fiatal prózaírókat, mint Jerzy Andrzejewski. Lehet, hogy a lengyelek idővel a másik végletbe estek, és az elutasítás után a kisajátítással is megpróbálkoznak?

Nagyjából itt tartott Conrad és Lengyelország párviadala, amikor színre lépett Andrzej Bobkowski (1913–1961), egy guatemalai lengyel emigráns író, aki Conradot választotta mesterének. Bobkowski Magyarországon gyakorlatilag ismeretlen, nemrég jelent meg az első novellája a *Huszádik századi lengyel novellák* (2007) antológiában, ezért nem maradhat el a bemutatása. 1913-ban született Bécsújhelyen, apja a helyi Terézia Akadémia professzora volt, néhány évvel később úgy kitüntette magát a bolsevikok ellen vívott függetlenségi háborúban, hogy tábornoki rangot kapott a Lengyel Hadseregben.

Bobkowski rövid életének nagy részét Lengyelország kívül, az elittől távol töltötte. Krakkóban érettségizett, majd elvégezte a varsói Kereskedelmi Főiskolát (1933–1936). Bár huszonkét éves korában jelent meg első írása, sosem tett kísérletet arra, hogy kivívja magának a XX. századi profi író státusát. Anarchista módon irtózott a szervezetekbe tömörülő, ösztöndíjakkal támogatott, ideológiailag befolyásolható írók kollektívizmusától. Mindig valamiféle gyakorlati tevékenységből tartotta fenn magát.

1939-ben, néhány hónappal a háború kitörése előtt ment ki feleségével Franciaországba. Már ekkor is foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy kivándorolnak Argentínába. A Párizs környéki Châtillonban, egy fegyvergyárban dolgozott, amelyet az ország déli részébe evakuáltak a német támadás után. Átélté a mitizált Franciaország bukását, ami az ő szemében nem egyszerűen katonai vereség, hanem a totalitarizmus előtti gyáva meghunyászkodás, teljes becsületvesztés volt. Mivel nem sorozták be a Lengyel Hadseregbe, visszatért Párizsba, az egyetlen rendelkezésére álló közlekedési eszközzel, biciklivel. Carcassone-ból, a Côte d'Azurt is útba ejtve.

A háborús Franciaországról szól az egyetlen könyve, amely életében megjelent, a *Tollrajzok* (1957) című napló. Ez áll e naplókból, levelekből, esszékből, elbeszélésekből, kritikai írásokból és egy befejezetlen regényből álló töredékes életmű középpontjában. Amikor a háború után kialakul a jaltai rend, egész Európára kiterjeszti Franciaország kritikáját. Bobkowski már nem bízik a jövőjében, klausztrófóbiás leírásaiból egy vastüdővel lélegeztetett, kommunista befolyás alá kerülő életképtelen kultúra bontakozik ki, amely az amerikai kapitalizmuson élőszködik, komplexusait pedig arisztokratikus göggel, Amerika-ellenes kirohanásokkal leplezi.

E paradox helyzetből egy másik ideál, Conrad, az Európa elleni lázadás vezet ki. 1948-ban, százötven dollár készpénzzel a zsebében megérkezik Guatemalába. A heroikus szakítás és partra szállás után ilyennek látja a honalapítás esélyeit: *„Nincs semmilyen szakmám. Igaz, meg tudom különböztetni a vasfűrészt a körömrészeltől (ebben is különbözöm a mai Lengyelországban élő »realista« és marxista íróktól), de ez még nem elég. (...) Szabad vagyok végre, olyan szabad, hogy még éhen is halhatok nagy szabadságomban.”* Furcsa helyet választott, ha meggondoljuk, hogy vicces kedvében így szokta meghatározni magát: *„liberális reakciós, némi antiintellektuális realitásérzékkel, erős antikommunista hangsúlyokkal, ehhez járul még Oroszország zoológiai gyűlölete, amit még apám oltott belém gyerekkoromban”.*

Szóval miközben attól tartott, hogy talán még a Rajnánál is nyugatabbra kerülhet a vasfüggöny, a titokzatos féreglyukakon közlekedő bolsevizmus megérkezett Guatemalába. A demokratikusan választott kormány Moszkvához húz, a szövetségese akar lenni. Csak ötszáz tagja van a Guatemalai Kommunista Pártnak, látszólag nem tör hatalomra, de a szakszervezeteken keresztül agitálja, majd orosz, lengyel és csehszlovák segítséggel föl is fegyverezi a szegényeket. És mint a *Nostromó*ban vagy éppen Conrad életében: fegyverszállítmányok érkeznek Costaguanába. Olyan is van, amelyet a szccecini kikötőből indítottak útnak. Bobkowski úgy járt, mint azok a cseh emigránsok, akik 1968-ban Chilét választották, azért mentek oda, mert a földgömbön végzett mérések után megállapították, hogy az van a legmesszebb Moszkvától.

Nem látta Lengyelország szovjet megszállását, de megjelent Guatemalában az *Octubre* című sarlós-kalapácsos hetilap, az ország pedig átszűszott a szociális reformokból a sztálini totalitarizmusba. Ezt a helyet szemelték ki a moszkvai stratégiák a kommunista terjeszkedés regionális központjának. Kikötőt építettek az orosz tengeralattjáróknak, még Gulagot is sikerült létrehozniuk: a lázadókat a salamai koncentrációs táborban kínozták. Szovjet filmek, nyílt cenzúra, politikai rendőrség...

Bobkowski lélekben felkészült a latin-amerikai politikai devianciákra: operett valódi halottakkal, ez még belefér. De a kolonializmus gyászos örökségét kihasználó új, kommunista kolonializmus és imperializmus, amely indiánokat akar szovjet szellemben átnevelni, majd földosztás után kolhozosítani – ez már elég extra történelmi tapasztalat. Államcsíny hozott és helyi ideológiával. Ahogy a spanyol hittérítők is a bennszülöttek igényeihez alakították a liturgiát – *„Akkor harangoznak, amikor jölesik nekik”* –, a marxista ideológusok is kidolgozták a tan helyi változatát, az Amerika-ellenes rasszizmusra és a nacionalizmusra építettek. Államosítások, partizánok, szovjet filmek és csatadalok zavar-

ják meg az ideálkapitalista idillt. Bobkowski nem érzi magát idegennek, mégis azt ajánlják neki, ne menjen ki az utcára, mert amerikaiak nézhetik.

A kommunista hatalomátvétel, majd a polgárháború során kialakul az a fatális, kaotikus állapot, amely annyira jellemző a később harmadik világnak nevezett térségre. A kijárási tilalom és a teljes elsötétítés idején, leszámolva minden illúzióval, mint Conrad magányos hősei, Bobkowski is csak a legalapvetőbb erkölcsi értékekhez való hűséggel indokolhatja kitartását: „*Most bánom csak, hogy nem vettem egy pár kézigránátot. Amikor mélyebbre mászik a bőröm alá a félelem, kitör belőlem a bátorság. Csak próbálják meg, jöjjenek csak, lőjenek rám, de én tüzelek először.*”

Aztán 1954-ben, nagyjából kilenc év után, elsöpri a rezsimet a felkelés. A kommunisták különféle nagykövetségekre menekülnének, de nem engedik be őket azok, akik pont előlük menekültek oda az elmúlt években. Hosszú évekig harcolnak még a marxista és maoista partizáncsoportok, de újabb kommunista hatalomátvételre már nem kerül sor.

Mindentek ellenére Bobkowskiak mégiscsak sikerült új életet kezdenie. Játékokat készített, hat év után jutott el odáig, hogy önálló üzletet nyithasson. Ekkor már repülőmodellezéssel foglalkozott, akkora sikerrel, hogy nagy nemzetközi versenyeken is részt vett. Járt az USA-ban, 1955-ben pedig Svédországba is eljutott. Szóval sikerült a terve: „*a szabadság huligánja*” tényleg a maga ura volt, íróként sem függött senkitől. Aztán 1957-ben agyadaganattal operálták, majd átmeneti javulás után újra visszatért a betegség. 1961. június 26-ig küzdött vele.

*

A lengyel emigráns prózában nem a fikció játssza a vezető szerepet. Igen erős az autobiografizmus, felértékelődnek olyan, korábban mellékesnek tekintett műfajok, mint a napló és a memoár. Ettől a tendenciától látszólag könnyen elválasztható a biografizmus, például a biográfiai esszé műfaja, amelybe Bobkowski Conrad-portréja is tartozik. Csakhogy a radikális elméletek szerint a kettő között a különbség nagyrészt retorikai. Nem olyan könnyű megkülönböztetni azt, aki magáról ír attól, aki más életét gondolja át, mert az értekezés főszereplője gyakran tükröző egóvá válik, és a szerző identitáskeresését szolgálja. Alighanem a Conradot értelmező „*kozmpolák*” is hasonló funkciójú kategória.

Nehezen találhatnánk Bobkowski esszéjénél jobb példát e két tendencia találkozáására. Conrad Bobkowski mestere, íróelődje, lengyel emigráns sorstársa (lásd a XIX. századi kivándorlás és a kommunista időkben dívó „*disszidálás*” közti elgondolkodtató párhuzamot, nem is beszélve a cári Oroszország érdekeit maximálisan tiszteletben tartó Franciaországról) és végül kisajátíthatatlan *kozmpolák*: Bobkowski már önmagát és az új emigrációt is ezzel a mércével méri.

Az esszé középpontjában érthető módon a *Nostramo* áll. Bobkowski az ötvenes évek végén, minden történelmi tapasztalata birtokában olvassa újra a művet. Hipnotikus hatással van rá, nem tud szabadulni tőle, mindenben a regény világát ismeri fel. Összeveti a mű kétféle értelmezését: Costaguana azonosítható Lengyelországgal, ugyanakkor Latin-Amerikáról is hű képet ad. Vagyis Bobkowski életének két legfontosabb helyszínéről szól (különös tekintettel *A rossz kormányzás ötven esztendeje* című vészterhes műre). Ez pedig kétségbe vonja a szabadulástörténetként felfogott kivándorlás értelmét, lerombolja a kiüresedett, enervált Európa és a dinamikus amerikai kapitalizmus szembeállításán alapuló privát utópiáját. Mintha csak annyi történt volna, hogy – méltatlanul leértékelt franciaországi kitérő után – Szarosparttról megérkezett Costaguanába.

Bobkowski esszéje 1960-ban jelent meg a párizsi *Kultura* című folyóiratban. Azóta számos irodalomtörténész kutatta, hogyan kötődik Conrad a lengyel kultúrához. Gyakran hivatkoznak arra az életrajzi adalékra, hogy lázasan, betegen időnként lengyelül beszélt,

és persze szép lengyel nyelvű leveleket írt. E nyelvi kettősséget Maria Janion gondolja tovább, szembeállítja a vállalt és a rejtett, a hivatalos és a privát, a nappali és az éjszakai, az ébrenlétben és a lázálomban használt nyelvet. Conrad „*több életrajzú*” író, megkülönbözteti az empirikus és a transzcendens egót, ezért is komplikálja a narrációt. A nemzetnevelő didaxist elutasítva irodalmi tökélyre törekedik, ehhez kapcsolódik a legnagyobb újítása: a közvetítő elbeszélők beiktatásával sokoldalúan, több nézőpontból mutatja be az eseményeket.

Bobkowski is leírja, hogy Conrad beleszületett a lengyel romantika gyász kultúrájába. Apja, Apollo Korzeniowski *Ének a keresztelés napjára. Fiamnak, aki a moszkvai rabság nyolcvanötödik évében született* című költeményével üdvözlí, majd négy évvel később börtönbe kerül, amikor kivonják a forgalomból a gyanús patrióta elemeket. Évtizedekkel később Conrad azt mondta, tudatos élete a varsói Citadella X. pavilonjának udvarán kezdődött, ahol az apja raboskodott. Két évvel később a szomszéd cellából vitték akasztani a felkelést vezető Romuald Trauguttot. A következő nemzedékből Piłsudskit is ugyanide zárták. Lengyelország sírját hármas pecsét (a három nagyhatalom) zárja, és a felnőtte váló Conrad maga is úgy gondolja, hogy most már végérvényesen minden elveszett, innen már nincs visszatérés (aztán 1924-ben, Conrad temetésén egy hivatalos személy is megjelent, az újjászületett Lengyelország köztársasági elnökét képviselő Edward Raczyński, aki több mint fél évszázaddal később az emigrációs lengyel állam köztársasági elnöke lett). Az ügy reménytelen, elbukott. Conrad úgy tudta feldolgozni ezt a felismerést, hogy túllépett a lengyel létállapoton, műveiben a nemzeti történelmet megrontó gonosz egzisztenciálissá, a lengyel léttapasztalat pedig univerzálissá vált.

Bármilyen szemléletes példa is Costaguana, Conrad lengyel olvasói nem a *Nostromót*, hanem a *Lord Jimet* tartják a szerző leglengyelebb regényének. Mintha ebben az alakban találkozott volna a középkorig visszavezethető lengyel lovagi erkölcsök hagyománya a gentleman más típusú lojalitásával. A regény a becsület elvesztéséről és visszaszerzéséről szól, a főszereplő olyan utat jár végig, mint a lengyel romantikus hősök. Nem véletlen, hogy Bobkowski is igen érzékenyen reagál erre a problematikára: mint emigránsnak, neki is végig kellett gondolnia, mikor hagyhatja el az ember a süllyedő hajót.

Nagyjából ilyenek lehetnek a lengyel Conrad fő vonásai. De egy „*keletlengyel*” emigráns, aki Bobkowskijhoz hasonlóan szintén a párizsi *Kulturához* kötődött, Jerzy Stempowski (1894–1969) az „*ukrán Conradot*” is felfedezte. *Esszék Kasszandrának* (1999) című esszékötetében magyarul is olvasható a vonatkozó írás, a *Conrad kalinówkai öröksége*. Stempowski itt mindenekelőtt az idegen kultúrák belső megértését emeli ki. Mivel ő is ugyanarról a vidékről származik, a helyi hagyományokban keres analógiákat. Különböző, egymással ellentétes, részben látható, részben rejtve maradó, megfejthetetlen tradíciókat talál: „*Conrad a kamienieci székesegyházra emlékeztet, amelyre minaretet építettek, arra pedig később ráhelyezték a Boldogasszony aranyozott szobrát. Ezen a Smotrycz sziklás, szakadékos partjaival körülvevett magaslaton több évszázad tragikus története torlódott egymásra, tanúskodnak erről a furcsa épületek, de e történet belső folytonosságát már nem lehet helyreállítani, ma már nem tudná elmondani senki. Ezért írnak olyan sokféle kommentárt Conradról.*”

A regényalakokat is így építi fel. Nincsenek köztük lengyelek, viszont „*igen nagy számban fordulnak elő idegen szereplők. A szerző nagy kitartással mindig arra törekedik, hogy behatoljon minden egyes alak belső igazságába, mintha mindegyikük igazsága egyenrangú lenne az összes többivel és Conrad saját igazságával is. Van ebben valami nagyon jagellói, ez hiányzik más írókból, szűkebb hazája géniuszától viszont egyáltalán nem idegen. Erre törekedvén mindvégig tudatában van annak, hogy ezek az igazságok irracionális természetűek, csak külső leírás adható róluk, a köztük lévő ellentétek konfliktusokhoz, katasztrófákhoz és pusztuláshoz vezetnek. Talán ez a gondolat is része volt a kalinówkai örökségnek.*”

Joseph Conrad Ukrajna leghíresebb szülőtte – állítják a kutatói. Bár Ukrajnában nincsenek ilyen irodalomtörténészek, ott még nem hallottak az „ukrán Conradról”, egyetlenegy könyve sem jelent meg ezen a nyelven, oroszul is inkább csak az 1920-as években adták ki, azóta alig jelent meg tőle valami. Igaz, szülővárosában, az egykori Berdyczówban, a mai Berdicsivben iskolát neveztek el róla, a tíz kilométerre lévő Terehovában, Conrad nagyanyja, Teofilia Bobrowska egykori birtokán pedig még múzeum is van, bár inkább nevezhető emlékszobának. A falusi művelődési házként szolgáló kis faházban található. Néhány fényképet, pár lengyel és angol nyelvű könyvet állítanak ki, 1979 óta. Conrad hívei a berdicsivi karmelita kolostorban szeretnék kialakítani egy komoly nemzetközi múzeumot. Már 1998-ban aláírták a szerződést a karmelitákkal, a múzeum felszereléséről a lengyelek, az angolok és a franciák gondoskodnának, az ukránoknak nem kerülne semmibe. Mégsem történik semmi.

2007-ben nagyszabású rendezvényekkel ünnepelték Lengyelországban Conrad születésének százötvenedik évfordulóját. A varsói Irodalmi Múzeumban *Joseph Conrad. A szárazföld és a tenger között* címmel tartottak nagy kiállítást, amely Conrad hazatérésével kezdődik: 1914-ben, negyven év távollét után tért vissza Krakkóba. Bobkowski említ egy fiatal irodalomtörténészt, aki segít kideríteni egy angol kutatónak, hova járt Conrad gimnáziumba. Zdzisław Najderről van szó, aki maga is nagy Conrad-kutató lett (a nyolcvanas években ő vezette a Szabad Európa Rádió lengyel szekcióját, amiért Jaruzelski tábornok távollétében halálra ítéltette), az évfordulóra jelent meg hatodszor – lengyelül harmadszor – *Joseph Conrad-Korzeniowski élete* című hatalmas, kétkötetes monográfiája. Így találkoznak a szálak a jelenben, így ápolják a kultuszt, így gazdagodik évről évre Krakkó, Varsó és Berdicsiv irodalmi mitológiája.